

Research Paper

Analysis of Religious Diplomacy in Advancing Turkey's Soft Power during the Justice and Development Party Era (Case Study: Structure and Policy Objectives of Turkey's Religious Diplomacy)*

Javad Sabouri Kazaj*PhD Candidate in Cultural Policy, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author)*

j.sabouri@isu.ac.ir

 10.22034/cdrj.2026.550738.1056 0009-0006-4230-6659**Hesamoddin Ashna***Associate Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran*

ashna@isu.ac.ir

 0009-0000-7054-2057

Received: 02 October 2025

Accepted: 31 January 2026

ABSTRACT

Following the rise to power of the Justice and Development Party (AKP) in Turkey (in 2002), the use of soft power resources to secure the country's national interests gained increasing prominence. In this regard, attention to religious and spiritual capacities in the international arena found a prominent place in the country's foreign policy. The main research question is: What are the policy objectives of religious diplomacy in developing Turkey's soft power during the Justice and Development Party era? The theoretical foundation of the research is based on Joseph Nye's concept of soft power and religious diplomacy as a subset of cultural diplomacy (with objectives of interaction, influence, and impact based on shared religious affinities). To answer the main question, based on a qualitative approach, data was collected using library, documentary, and semi-structured and unstructured interview methods. Interview data analysis was performed using Braun and Clarke's thematic analysis method. The findings indicate that the policy objectives of Turkey's religious diplomacy include: reviving regional soft power through the Ottoman legacy, rebuilding religious legitimacy in the Islamic world, presenting the "Turkish Modern Islam" model as a source of global soft power, and protecting the religious identity of the Turkish diaspora. The Turkish Presidency of Religious Affairs (Diyanet), as the main custodian, pursues these goals in cooperation with institutions such as the Maarif Foundation and DITIB. Overall, Turkey's religious diplomacy is a multi-dimensional and audience-centric approach to expanding soft power, relying on managerial focus, humanitarian and cultural activities, and securing political-economic interests.

Keywords: Turkey, Justice and Development Party, Religious Diplomacy, Soft Power, Presidency of Religious Affairs.

مقاله پژوهشی

واکاوی دیپلماسی دینی در توسعه قدرت نرم ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه (مورد مطالعه: ساختار و اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه)*

10.22034/cdrj.2026.550738.1056

جواد صبوری کزج

دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی، دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

j.sabouri@isu.ac.ir

0009-0006-4230-6659

حسام‌الدین آشنا

دانشیار دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ایران

ashna@isu.ac.ir

0009-0000-7054-2057

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

چکیده

پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ در ترکیه استفاده از منابع قدرت نرم در جهت تأمین منافع ملی این کشور بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و در این راستا، توجه به ظرفیت‌های دینی و مذهبی در عرصه بین‌المللی جایگاه پررنگی در سیاست خارجی ترکیه یافت. پرسش اصلی پژوهش این است که اهداف سیاستی دیپلماسی دینی در جهت توسعه قدرت نرم ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه چیست؟ مبانی نظری پژوهش بر پایه مفهوم قدرت نرم جوزف نای و دیپلماسی دینی به‌عنوان زیرمجموعه دیپلماسی فرهنگی با اهداف تعاملی، نفوذ و اثرگذاری بر اساس اشتراک‌های دینی استوار است. برای پاسخ به سؤال اصلی براساس رویکرد کیفی، داده‌ها از روش کتابخانه‌ای، اسنادی و مصاحبه نیمه‌ساخت یافته و ساخت نیافته جمع‌آوری شده‌اند. تحلیل داده‌های مصاحبه با روش تحلیل مضمون براون و کلارک انجام گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهند اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه شامل احیای قدرت نرم منطقه‌ای از طریق میراث عثمانی، بازسازی مشروعیت دینی در جهان اسلام و ارائه الگوی «اسلام مدرن ترکی» به‌عنوان منبع قدرت نرم جهانی و نیز صیانت از هویت دینی دیاسپورای ترک است. سازمان دیانت ترکیه به‌عنوان متولی اصلی، با همکاری نهادهایی مانند بنیاد معارف و دیتیب، این اهداف را پیگیری می‌کند. در مجموع دیپلماسی دینی ترکیه رویکردی چندبعدی و مخاطب‌محور برای بسط قدرت نرم است که بر تمرکز مدیریتی، فعالیت‌های بشردوستانه و فرهنگی تکیه دارد و منافع سیاسی - اقتصادی را تأمین می‌کند.

واژگان کلیدی: ترکیه، حزب عدالت و توسعه، دیپلماسی دینی، قدرت نرم، سازمان دیانت ترکیه.

مقدمه

امروزه علاوه بر قدرت سخت، توسعه قدرت نرم برای تأمین منافع ملی نیز مورد توجه کشورهای جهان قرار دارد و کشورهای مختلف برای تحقق این امر از راهبردها و برنامه‌های مختلفی بهره‌مند می‌شوند. جوزف نای، منابع قدرت نرم را شامل فرهنگ کشور، ارزش‌های سیاسی و سیاست خارجی می‌داند (نای، ۱۳۹۸: ۱۲۳). این کشورها از طریق دیپلماسی عمومی و فرهنگی سعی در افزایش قدرت نرم خود دارند. پس از جنگ سرد و همچنین حوادث یازده سپتامبر، همراه با افزایش اهمیت افکار عمومی، موضوع قدرت نرم نیز جایگاه برجسته‌تری پیدا کرده است. قابل توجه است که ترکیه جزو کشورهای پیش‌گام در تبدیل منابع بالقوه قدرت نرم به بالفعل در میان کشورهای اسلامی است.

پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه^۱، به‌طور کلی توجه به کشورهای منطقه جزو اولویت‌های سیاست خارجی ترکیه قرار گرفت، این در حالی است که تا پیش از ظهور این حزب، سیاست این کشور در عرصه بین‌المللی بر غرب‌گرایی و حفظ وضع موجود تأکید داشت (دایی‌اغلو و دیگران، ۱۳۹۶). در واقع یکی از تحولات اساسی سیاست خارجی در دوران این حزب تبدیل ترکیه از موضع واکنش‌پذیر و دفاعی به کنشگری فعال و تعیین‌کننده در منطقه بود. در این راستا، ترکیه مشکلات خود را با کشورهای همسایه به حداقل رساند که هدف اصلی از این کار تبدیل شدن به کشوری مرکزی برای حل مسالمت‌آمیز درگیری‌ها و جلوگیری از گسترش بحران‌ها بود (ربیع‌نیا، ۱۳۹۷: ۱۶۹). با توجه به تحولات و تغییرات صورت‌گرفته در سیاست‌های عرصه بین‌الملل ترکیه، توجه به بهره‌گیری گسترده از قدرت نرم، جزو اهداف حزب عدالت و توسعه قرار گرفت. در همین راستا توسعه روابط با کشورهای منطقه مبتنی بر اشتراک‌های فرهنگی و تاریخی و همچنین تلاش برای ارائه تصویری مثبت و درخشان از ترکیه همواره مورد توجه صاحب‌منصبان دولت قرار داشت. توسعه گردشگری خارجی، رشد صنعت فیلم و سریال، فعالیت‌های بشردوستانه در اقصی نقاط جهان، فعالیت‌های دینی و مذهبی در

۱. حزب عدالت و توسعه (به ترکی استانبولی: Adalet ve Kalkınma Partisi) حزب سیاسی حاکم در ترکیه از سال ۲۰۰۲ میلادی تاکنون است.

کشورهای اسلامی، تأکید بر اشتراک‌های زبانی و فرهنگی در کشورهای ترک‌زبان و کلیه فعالیت‌های رسانه‌ای و خبری از جمله مهم‌ترین مصادیق عینی دیپلماسی عمومی و فرهنگی ترکیه در جهت افزایش قدرت نرم این کشور در منطقه و جهان است.

در دوره حزب عدالت و توسعه نیز میزان توجه به قدرت نرم و قدرت سخت در سال‌های مختلف متفاوت بوده است، برای نمونه از سال ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۲ استفاده از مکانسیم‌های قدرت نرم از جمله تیکا و مؤسسه یونس امره بالا بود، اما در دهه بعدی یعنی از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۶، با توجه به بحران‌های منطقه و لشکرکشی ترکیه به سوریه و عراق و همچنین کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶، نقش‌آفرینی قدرت سخت برای تأمین منافع ملی ترکیه مورد توجه قرار گرفت. براساس شاخص «IfG-Monocle»^۱ نیز ترکیه در سال ۲۰۱۰ میلادی در رتبه ۲۵ جهان قرار داشت که در سال ۲۰۱۱ و ۲۰۱۲ به ترتیب به رتبه‌های ۲۳ و ۲۰ جهان نیز رسید، اما همان‌طور که گفته شد، به دلیل برخی بحران‌های منطقه‌ای، رتبه آن در سال ۲۰۱۵ به ۲۸ رسید، در سال ۲۰۱۶ از فهرست ۳۰ کشور برتر خارج شد و در ادامه و در سال ۲۰۱۸ بار دیگر به فهرست ۳۰ کشور برتر بازگشت (صادقیان و فدایی، ۱۴۰۲: ۱۴۰ و ۱۶۶).

صادقیان و فدایی (۱۴۰۲) معتقدند برخی زمینه‌های مؤثر در دوران حزب عدالت و توسعه که موجب تقویت قدرت نرم ترکیه شده‌اند، عبارت‌اند از:

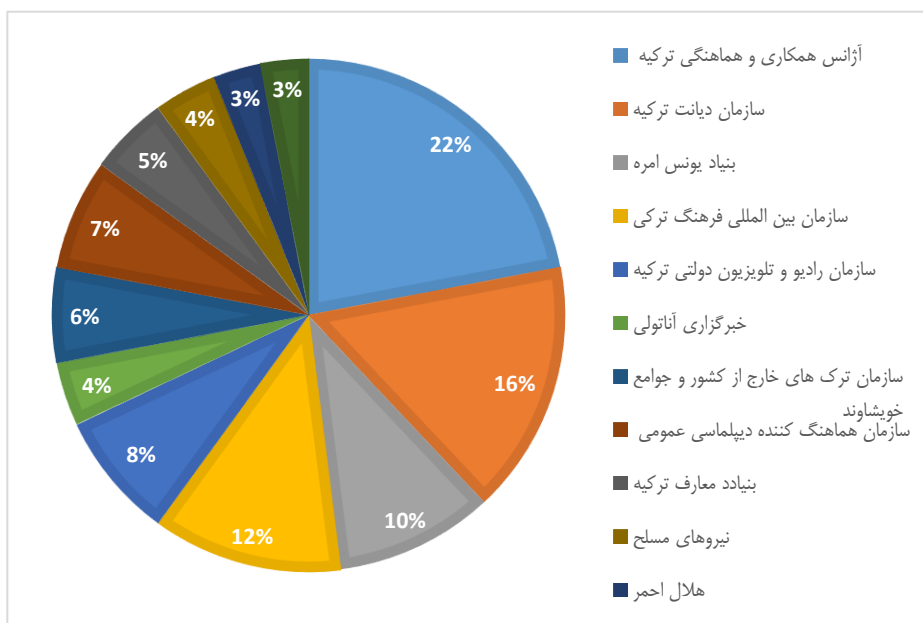
- تلاش غرب در جهت معرفی ترکیه به‌عنوان الگوی خاورمیانه؛
- رونق نسبی اقتصادی ترکیه؛
- استفاده از نظریه «عمق استراتژیک» احمد داووداوغلو؛
- پیشنهاد عضویت ترکیه در اتحادیه اروپا؛
- بهره‌برداری از ذخیره تاریخی.

طبق آخرین آمار مربوط به سال ۲۰۲۴، رتبه ترکیه در زمینه قدرت نرم ۲۵ جهان و جزو چهار

۱. نوعی شاخص ترکیبی که فراتر از مؤلفه‌های قدرت نرم نای بوده و در پنج محور تجارت/ نوآوری، فرهنگ، دولت، دیپلماسی و آموزش می‌گنجد. این شاخص شامل برخی معیارهای ذهنی اعم از جذابیت آیکون‌های قدرت نرم، شهرت سفارتخانه‌ها و دیپلمات‌ها، تولید فرهنگی، کیفیت خطوط هوایی ملی، آشپزی و رهبری سیاسی و بین‌المللی می‌شود (صادقیان و فدایی، ۱۴۰۲: ۱۶۶).

کشور برتر جهان اسلام است^۱ که این موفقیت حاصل بهره‌گیری از دیپلماسی عمومی این کشور در دهه‌های اخیر است.

دیپلماسی دینی بخش مهمی از قدرت نرم ترکیه را شامل می‌شود که عمده این فعالیت‌ها ذیل سازمان دیانت ترکیه صورت می‌گیرد. طبق پژوهش صادقیان و فدایی (۱۴۰۲) که در نمودار شماره ۱ آمده است، سازمان دیانت پس از آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه (تیکا) بیشترین سهم و وزن را با حدود ۱۶ درصد در حیطه قدرت نرم ترکیه به خود اختصاص می‌دهد. گفتنی است که علاوه بر سازمان دیانت ترکیه، برخی از بازیگران ذکر شده در نمودار مثل بنیاد معارف ترکیه نیز در دیپلماسی دینی ترکیه نقش بسیار مهمی دارند که اهمیت و وزن دیپلماسی دینی در ایجاد قدرت نرم در ترکیه را دوچندان می‌کند. مقوله دین و دیپلماسی دینی در چهارچوب گفتمانی سیاست خارجی ترکیه بسیار حائز اهمیت است و همچنین براساس آماری که بیان شد، نهادهای مربوط به این حوزه نقش‌آفرینی برجسته‌ای در توسعه قدرت نرم ترکیه برعهده دارند.

نمودار ۱. درصد تقریبی وزن مکانیسم‌های قدرت نرم و قدرت سخت ترکیه (صادقیان و فدایی، ۱۴۰۲: ۱۵۲)

1. <https://brandfinance.com/press-releases/brand-finances-global-soft-power-index-2024-usa-and-uk-ranked-top-nation-brands-china-takes-third-place-overtaking-japan-and-germany>

همان‌گونه که بیان شد، از یک‌سو موضوع قدرت نرم ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه مورد توجه دولت ترکیه قرار گرفته و در این زمینه رشد قابل توجهی در مقایسه با ادوار گذشته داشته است، و از سوی دیگر دین جایگاه بسیار مهمی در قدرت نرم ترکیه در این دوران یافته که واکاوی و مطالعه آن برای درک قدرت نرم ترکیه در منطقه و جهان از اهمیت والایی برخوردار است. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش عبارت است از اینکه اهداف سیاستی دیپلماسی دینی در جهت توسعه قدرت نرم ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه (از سال ۲۰۰۲ تاکنون) چیست؟

۱. مرور پیشینه پژوهش

در این بخش، پژوهش‌های صورت گرفته در منابع زبان فارسی، در دو زمینه «قدرت نرم ترکیه» و «دیپلماسی دینی ترکیه» و البته معطوف به دوره حزب عدالت و توسعه، در قالب جدول شماره ۱ بیان می‌شود.

جدول شماره ۱. پیشینه پژوهش در زمینه قدرت نرم و دیپلماسی دینی ترکیه

ردیف	قالب	عنوان پژوهش	نویسنده/ نویسندگان و سال انتشار	نتایج پژوهش
۱	مقاله	واکاوی مکانیسم‌های قدرت نرم ترکیه (دوره حاکمیت حزب عدالت و توسعه)	حسن صادقیان و ارسطو فدایی (۱۴۰۲)	با توجه به ماهیت سیاست داخلی و خارجی ترکیه در دو دهه اخیر و همچنین تحولات و معادلات داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی اهمیت مکانیسم‌های قدرت نرم در دوره حزب عدالت و توسعه بیشتر از گذشته شده است.
۲	مقاله	برآورد روش‌های افزایش قدرت نرم در بازیگری ایران و ترکیه در سوریه و عراق	غلامعباس فدایی دولت، امین روان‌بد و غفار زارعی (۱۳۹۹)	برخی از مؤلفه‌های قدرت نرم ترکیه شامل موقعیت جغرافیایی و استراتژیک، تاریخ و جاذبه‌های فرهنگی، دین و ایدئولوژی، همزیستی مسالمت‌آمیز و حضور در مجامع بین‌المللی است.
۳	مقاله	تجزیه و تحلیل قدرت نرم ترکیه در دوره غلبه اسلام‌گرایان	بهمن ربیعی‌نیا، حسین هرسیج و حسین مسعودنیا (۱۳۹۷)	بر اساس نتایج این مقاله، استفاده از قدرت سخت‌افزاری، بحران‌های امنیتی و بی‌ثباتی سیاسی و کاهش رشد اقتصادی منجر به افول قدرت نرم ترکیه شده است.

ردیف	قالب	عنوان پژوهش	نویسنده / نویسندگان و سال انتشار	نتایج پژوهش
۴	مقاله	تحلیل مؤلفه‌های قدرت نرم ترکیه	اسماعیل اقبال (۱۳۹۳)	مؤلفه‌های قدرت نرم ترکیه در دو سطح ملی و فراملی براساس هنجارها، در فرایند تعامل بین گروه‌ها و جریان‌ها در داخل کشور و تعاملات با سایر کشورها، ایجاد شده است. ترکیه در زمینه تأمین منافع ملی صرفاً بر قدرت مادی تکیه ندارد بلکه روی ارزش‌ها و ارکان هویتی تأکید و اهتمام دارد.
۵	مقاله	قدرت نرم ترکیه در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی	مهناز گودرزی و فرشته معبودی‌نژاد (۱۳۹۵)	قدرت نرم و دیپلماسی عمومی ترکیه با استفاده از سه عنصر زبان، تاریخ مشترک و اقتصاد خواهان تبدیل شدن به یک قدرت منطقه‌ای تأثیرگذار است.
۶	مقاله	مطالعه تطبیقی قدرت نرم ایران و ترکیه در جمهوری آذربایجان	زینب نوریان و مهناز گودرزی (۱۴۰۰)	مبنی بر یافته‌های پژوهش، ترکیه از مؤلفه‌های مذهبی، قومی، زبانی و حکمرانی عرف‌گرا برای پیشبرد قدرت نرم خود در آذربایجان بهره می‌برد.
۷	مقاله	نقش قدرت نمادین در روابط خارجی ترکیه و آسیای مرکزی	مجید استوار، سیده‌مهدی مرادی و مجتبی استوار (۱۳۹۹)	براساس این مقاله، ترکیه با اتکا بر سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نمادین به دنبال توسعه حوزه نفوذ خود در منطقه است.
۸	کتاب	دیپلماسی عمومی (جلد دوم)	محمدحسن شیخ‌الاسلامی و حامد نوری (۱۳۹۶)	در فصل دوازدهم کتاب به منابع قدرت نرم ترکیه (تاریخ، جغرافیا، مذهب و نژاد) و همچنین راهبردهای دیپلماسی عمومی و فرهنگی این کشور (توسعه زبان و فرهنگ ترکی، دیپلماسی نژادی، دیپلماسی ورزشی، دیپلماسی مذهبی و دیپلماسی تجاری) پرداخته شده است.

همان‌گونه که بیان شد، تحقیقات صورت گرفته عمدتاً ذیل مفهوم قدرت نرم ترکیه بوده و به صورت اختصاصی به ظرفیت دین در جهت توسعه قدرت نرم آن توجه لازم نشده است، این در حالی است که پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، دین به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان قدرت نرم ترکیه مطرح شد و اهتمام بدان از ضرورت بالایی برخوردار شد. بر این اساس مهم‌ترین نوآوری این پژوهش، تأکید بر ظرفیت دین در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه است، به بیان دیگر در این پژوهش به دیپلماسی دینی به عنوان راهبردی در جهت توسعه قدرت نرم ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه نگاه می‌شود و ابعاد و زوایای آن مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. قدرت نرم

مفهوم قدرت نرم ابتدا توسط جوزف نای در سال ۱۹۹۰ میلادی به کار رفت. قدرت نرم در نسبت با قدرت سخت قابلیت تفسیر و تمایز پیدا می‌کند، به شکلی که اولی روی مقبولیت و ایجاد جاذبه و رغبت تأکید دارد، اما مفهوم دوم، استفاده از زور و تطمیع را شامل می‌شود. همچنین قدرت نرم محدود به دولت‌ها نیست و انواع بازیگران غیردولتی فراملی را نیز شامل می‌شود (نای، ۱۳۹۸: ۴۷ و ۱۲۱). سیاست‌های دولت می‌تواند قدرت نرم یک کشور را تقویت یا تضعیف کند؛ هرچند قدرت نرم به اندازه قدرت سخت تحت کنترل و مدیریت دولت‌ها نیست (نای، ۱۳۸۷: ۵۶). ارزش‌های مشترک و اشتراک‌های فرهنگی بین دو کشور زمینه‌ای برای قدرت نرم هستند (نای، ۱۳۹۸: ۱۲۷). در این میان، دین که نقش بسیار بالایی در شکل‌گیری فرهنگ‌ها دارد، می‌تواند برای قدرت نرم ارزش کارکردی داشته باشد؛ بنابراین می‌توان دین و مذهب را منابع قدرت نرم در نظر گرفت. نای در این زمینه معتقد است «مذهب به عنوان منبع قدرت نرم امریکا همانند شمشیر دولبه است و اینکه چگونه این شمشیر برش دهد بستگی دارد چه کسی از آن استفاده کند» (نای، ۱۳۸۷: ۱۲۳).

۲-۲. دیپلماسی دینی

دین بخش مهمی از فرهنگ یک جامعه است، از این رو دیپلماسی دینی نیز ذیل دیپلماسی فرهنگی^۱ قابل تفسیر است. «دیپلماسی فرهنگی ابزاری است که با استفاده از آن یک کشور فرصت دیده شدن خود را در صحنه جهانی افزایش می‌دهد» (هورن و باری، ۱۴۰۰: ۳۲۶). همچنین موجب بهبود درک متقابل و گفت‌وگوی میان فرهنگ‌ها می‌شود (چاکرابورتی، ۱۳۹۹: ۴۸). از نظر کاولیرو^۲ علاوه بر جنبه تعاملی و گفت‌وگویی، نفوذ^۳ و اثرگذاری^۴ نیز به‌عنوان اهداف اصلی دیپلماسی فرهنگی مطرح هستند؛ از این رو وی دیپلماسی فرهنگی را در معنای دیپلماسی تأثیرگذاری می‌داند (Cavaliero, 1986: 139). اشتراک‌های فرهنگی نیز زمینه گسترش دیپلماسی فرهنگی قلمداد می‌شوند. فرانک نینکویچ^۵ در تعریفی معتقد است دیپلماسی فرهنگی «کوششی در جهت بهبود و افزایش ارتباطات میان ملت‌ها از طریق توافق‌نامه‌ها و تفاهم‌نامه‌ها بر مبنای ارزش‌های مشترک» است (شیخ‌الاسلامی و نوری، ۱۳۹۶: ۱۰۲)؛ بنابراین دین به‌عنوان بخش مهمی از فرهنگ، می‌تواند زمینه مشترک فرهنگی در جهت افزایش تعاملات فرهنگی و عاملی برای توسعه فرهنگی با رویکرد نفوذ و اثرگذاری باشد.

به‌طور کلی دیپلماسی دینی جزوی از دیپلماسی فرهنگی است و در آن امور دینی و مذهبی موضوعیت دارد. براساس آنچه از تعاریف دیپلماسی فرهنگی بیان شد، دیپلماسی دینی نیز از یک سو مبتنی بر اشتراک دینی و مذهبی و تعاملات فرهنگی بهبود و تقویت می‌شود و از سوی دیگر فرصت اثرگذاری و افزایش نفوذ فرهنگی را فراهم می‌آورد. از نظر شیخ‌الاسلامی و نوری (۱۳۹۶) دیپلماسی مذهبی یکی از راهبردهای دیپلماسی فرهنگی و همچنین ابزار به‌کارگیری مذهب به‌عنوان یکی از منابع قدرت نرم کشورهاست. گفتنی است همه گونه‌های

1. Cultural Diplomacy
2. Cavaliero
3. Penetration
4. Influence
5. Frank Ninkovich

به‌کارگیری مذهب را نباید دیپلماسی تلقی کرد، بلکه باید بر منافع ملی بیفزاید (شیخ‌الاسلامی و نوری، ۱۳۹۶: ۱۰۹)؛ از این رو مفهوم دیپلماسی دینی در رابطه تنگاتنگی با مفهوم قدرت نرم قرار دارد، به شکلی که در واقع دیپلماسی دینی، راهبردی برای استفاده از منابع بالقوه قدرت نرم از جنس باورهای دینی و مذهبی در جهت تبدیل به قدرت نرم بالفعل است.

۳. ساختار دیپلماسی دینی ترکیه

۳-۱. بازسازی سیاست خارجی ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه

برخی از سیاست‌ها و رخدادهایی که پیش از حزب عدالت و توسعه موجب تضعیف قدرت نرم ترکیه می‌شدند، شامل کودتای ۱۲ سپتامبر و جنایات پس از آن، شکنجه‌های داخل زندان‌ها، سیاست‌های اتخاذشده در قبال مسئله کردها، نقض حقوق بشر و تحدید آزادی‌های مذهبی و فردی، اشغال قبرس، قتل عام ارامنه، عملیات نظامی در خاک کشورهای همسایه به بهانه مبارزه با «پکک» و به‌طورکلی تصویر استبدادی از ترکیه است. حزب عدالت و توسعه در راستای تقویت قدرت نرم خود به دنبال تغییر تصویر جهانی از ترکیه برآمد (کالین، ۱۳۹۹: ۲۵). در همین راستا، احمد داووداوغلو، از جمله مهم‌ترین نظریه‌پردازان حزب عدالت و توسعه، بر اهمیت پنج اصل در روند بازسازی سیاست خارجی ترکیه تأکید می‌کند:

- برقراری تعادل میان امنیت و دموکراسی برای اثرگذاری مثبت در منطقه؛
- روابط با همسایگان در چهارچوب یک سیاست تنش‌زدا؛
- ضرورت بهبود روابط با کشورهای همسایه و سایر کشورها؛
- رویکرد سیاست خارجی چندبعدی به‌عنوان مبنای عمل؛
- پیگیری سیاست کنشگری فعال در سازمان‌های بین‌المللی براساس تفاهم و مبتنی بر

دیپلماسی موزون (Davutoğlu, 2008).

از نظر ابراهیم کالین^۱ «ترکیه نوین نتیجه فهم ژئوپلیتیکی جدید از طریق دیپلماسی عمومی در

پی ارائه تصویر ترکیه نوین به مخاطبان بین‌المللی است» (Warlick, 2016: 14). از نظر وی دیپلماسی عمومی ترکیه در جهت روایت رؤیای ترکیه نوین به شکلی جامع و اثرگذار در میان افکار عمومی دنیا مبتنی بر این عناصر است:

۱. تلفیق موفق سنت - مدرنیته: ترکیه در زمینه سنت - مدرنیته تلفیق نسبتاً موفقی را میان سنت مربوط به فرهنگ عثمانی - اسلامی و تجدد مدرنیته ارائه می‌کند؛
۲. ظرفیت تاریخی عثمانی: میراث تجربه عثمانی ترکیه را قادر می‌سازد در جغرافیای وسیعی که از بالکان تا خاورمیانه را دربرمی‌گیرد، نقش مؤثری در سیاست‌های منطقه ایفا کند؛
۳. پویایی: در ترکیه روابط مرکز - پیرامون دوباره در حال شکل گرفتن است، صنوف اجتماعی و نخبگان جدیدی متولد می‌شوند و فاصله صنوف اجتماعی مختلف کاهش و حوزه‌های تأثیرگذار افزایش می‌یابند. این تحول اجتماعی و سیاسی، ارزش‌های سنتی و رشته پیوند را کامل از بین نمی‌برد و فرصت ورود تجربه‌های پویا و منحصر به فرد ترکیه در جوامع مختلف را فراهم می‌سازد؛
۴. جهانی‌شدن و بومی‌سازی: از یک سو مدل‌های جهانی‌سازی بی‌اصالت، بی‌هویت و الگوهایی که ارزش‌های ملی را نادیده می‌گیرند، پذیرفته نشده‌اند و از سوی دیگر نگرش بسته به دنیا ناکافی است (کالین، ۱۳۹۹: ۳۱).

در مجموع می‌توان گفت، از جمله مؤلفه‌های اصلی در زمینه بازسازی سیاست خارجی ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه، توجه به قدرت نرم از طریق راهبرد دیپلماسی عمومی و همچنین چندجانبه‌گرایی است. در واقع برخلاف یک‌جانبه‌گرایی کمالیست‌ها که عمدتاً به سمت کشورهای غربی و اروپایی تمایل داشتند، حزب عدالت و توسعه به سوی چندجانبه‌گرایی و تعامل سازنده با کشورهای مسلمان منطقه پیش رفت که از نظر داووداغلو این رویکرد، عمق راهبردی ترکیه در سیاست خارجی محسوب می‌شود (گودرزی و معبودی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۳۲).

با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی، نوآوری‌هایی در سیاست خارجه ترکیه ایجاد شد و قدرت نرم و دیپلماسی عمومی مورد توجه دولت قرار گرفت و

سیاست خارجی بر مبنای برخی اصول بازسازی شد. یکی از سیاست‌های تحولی در عرصه بین‌الملل و تقویت قدرت نرم ترکیه، ایجاد ساختارهای جدید بود. مهم‌ترین اقدام در همین راستا تأسیس «دفتر هماهنگی دیپلماسی عمومی»^۱ در سال ۲۰۱۰، به منظور تسریع در فرایند تصمیم‌گیری‌های این حوزه و تقویت همکاری و هماهنگی بین نهادهای دولتی و غیردولتی، در جهت افزایش قدرت نرم کشور به شمار می‌آید (Turan & Karafil, 2017: 18)؛ هرچند پس از تحولات ساختاری مربوط به سال ۲۰۱۸ (تغییر نظام نخست‌وزیری به ریاست‌جمهوری)، این دفتر منحل شد و با تأسیس «مرکز ارتباطات رسانه‌ای ریاست‌جمهوری»^۲ وظیفه ایجاد همکاری و هماهنگی عرصه دیپلماسی عمومی بر عهده این نهاد تازه تأسیس قرار گرفت. همچنین «مؤسسه یونس امره»^۳ (تأسیس ۲۰۰۷) و «سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند»^۴ (تأسیس ۲۰۱۰) نیز در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه با محوریت فرهنگ و هویت ترکی تأسیس شدند.

علاوه بر تأسیس نهادهای مذکور، بازسازی نهادی مؤسسه‌ها و نهادهای موجود مورد توجه قرار گرفت و در همین راستا، «آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه»^۵ در قالب دیپلماسی عمومی نوین بازطراحی شد. در واقع تیکا قبل از سال ۲۰۱۱ بر آسیای مرکزی، قفقاز، بالکان و اروپای شرقی متمرکز بود، اما از این سال خاورمیانه و افریقا نیز مورد توجه این آژانس قرار گرفت. همچنین پس از بازطراحی سیاست‌های آژانس، بستر فعالیت‌هایش به بخش‌های مختلفی از جمله آموزش و پرورش، کشاورزی، خدمات زیربنایی اجتماعی، اداری و غیرنظامی، خدمات زیرساخت اقتصادی، آب و جمعیت گسترش یافت. در راستای بازسازی نهادی، نخستین کانال رادیو و تلویزیون ترکیه به زبان عربی در سال ۲۰۱۰ راه‌اندازی شد (ربیعی‌نیا، ۱۳۹۷: ۱۷۷-۱۷۲).

1. Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü (KDK)
2. Letişim Başkanlığı
3. Yunus Emre Enstitüsü
4. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)
5. Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı

با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، استفاده از ظرفیت‌های دینی و مذهبی به‌عنوان راهبردی برای بسط قدرت نرم ترکیه محوریت پیدا کرد. رویکرد این حزب استفاده بهینه از ظرفیت‌های مشترک دینی و مذهبی در جهان اسلام است (Göksu, 2023: 836). در واقع اهمیت‌دهی به کشورهای منطقه با محوریت دین و شریعت می‌تواند زمینه را برای کنشگری فعال و پررنگ در جهان اسلام فراهم آورد و از این‌رو دیپلماسی دینی راهبرد مؤثر و مفیدی در راستای چندجانبه‌گرایی و توجه به کشورهای مسلمان منطقه است. برخی از فعالیت‌های عرصه دیپلماسی دینی ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه شامل ساخت و مرمت مساجد، تولید سریال‌های اسلامی با محوریت دولت‌های ترک مسلمان، اعزام مبلغان دینی، فعالیت‌های آموزشی - دینی در مدارس و دانشگاه‌های با رویکرد بین‌المللی، کنشگری فعال در همایش‌های بین‌المللی با موضوعات دینی و فعالیت‌های خیریه و ارائه خدمات دینی به کشورهای مسلمان می‌شود. در همین راستا توجه به سازمان دیانت ترکیه به‌عنوان متولی خدمات دینی و مذهبی مورد اهتمام دولت قرار گرفت که این موضوع در تخصیص بودجه دولتی بالا و افزایش محسوس تعداد کارکنان آن مشهود است (صبوری کزج، ۱۴۰۲). پیش از حضور پررنگ اسلام‌گرایان در قدرت (پیش از سال ۲۰۰۲)، فعالیت‌های دینی و مذهبی بین‌المللی عمدتاً برای پاسخ‌گویی حداقلی به نیاز مذهبی مردم بود، اما از ۲۰۰۲ به‌مرور این فعالیت‌ها به‌عنوان یکی از محورهای دیپلماسی عمومی ترکیه برجسته شد.

براساس تحقیقات انجام‌شده توسط بنیاد مطالعات اقتصادی و اجتماعی ترکیه (TESEV)، در سال‌های ۲۰۰۹ و ۲۰۱۲، حدود ۸۰ درصد مردم خاورمیانه درک و چشم‌انداز مثبتی از ترکیه پیدا کردند؛ از این‌رو نتایج سیاست خارجی فعال ترکیه برای تقویت قدرت نرم که در دهه ۲۰۰۰ مورد اهتمام قرار گرفت، ثمربخش و قابل ملاحظه بوده است (Akgün & Gündoğar, 2013).

۲-۳. مهم‌ترین کنشگران عرصه

سازمان دیانت ترکیه مهم‌ترین نهاد دیپلماسی دینی ترکیه است که سیاست‌گذاری و ارائه انواع خدمات دینی در داخل و خارج از کشور را صورت می‌دهد و به‌طور مستقیم زیر نظر

رئیس‌جمهور ترکیه قرار دارد. این سازمان مبتنی بر اصل ۱۳۶ قانون اساسی است^۱ و در سال ۱۹۲۴ میلادی تأسیس شده است (صبوری کزج، ۱۴۰۲). «اداره کل روابط خارجی»^۲ ذیل سازمان دیانت، مسئولیت اصلی فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی ترکیه را برعهده دارد. این اداره کل در سال ۱۹۸۳ ایجاد شد (گزارش عملکرد سازمان دیانت ترکیه در سال ۲۰۲۳). در کنار سازمان دیانت که مسئولیت اصلی رسیدگی امور دینی و تبلیغی ترکیه را برعهده دارد، سایر کنشگرانی که در زمینه دیپلماسی دینی فعالیت جدی دارند، شامل «وزارت آموزش ملی ترکیه»^۳، «سازمان آموزش عالی ترکیه»^۴، بنیادها و انجمن‌های فعال در حوزه دینی از جمله «بنیاد دیانت ترکیه»^۵، «اتحادیه اسلامی ترکی (دیتیب)»^۶، «بنیاد همبستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان»^۷ و «بنیاد معارف ترکیه»^۸ می‌شوند که در جدول شماره ۲ توضیحاتی درباره‌شان ارائه شده است.

در تحلیل ساختار دیپلماسی دینی ترکیه باید به دستگاه‌هایی که نقش هموارسازی در دیپلماسی عمومی دارند نیز توجه داشت. در واقع، علاوه بر بازیگران مزبور سایر نهادهای عرصه دیپلماسی عمومی هرچند به شکل مستقیم، جدی و گسترده فعالیت دینی و تبلیغی در عرصه بین‌المللی ندارند، فعالیت‌هایشان شرایط را برای بهبود کیفیت و ارتقای عملکرد دیپلماسی دینی ترکیه ایجاد می‌کند. عمده فعالیت‌های این نهادهای هموارساز، از جنس اجتماعی و فرهنگی بوده و زمینه را برای کنشگری نهادهای دیپلماسی دینی ترکیه فراهم می‌سازند. مهم‌ترین نهادهای هموارساز فعال در زمینه کمک‌های بشردوستانه، خیریه و اجتماعی شامل «آژانس همکاری و

۱. «سازمان دیانت که بخشی از تشکیلات اداری دولتی است، در راستای اصل لائیک و بدون ورود به هرگونه اندیشه و نظر سیاسی، همبستگی و وحدت ملی را هدف قرار داده و قوانین ذکرشده در قانون را به جا درمی‌آورد».

2. Yurt Dışı Teşkilatı

3. Milli Eğitim Bakanlığı

4. Yükseköğretim Kurulu (Yök)

5. Türkiye diyanet vakfi

6. (dİtib) diyanet işleri türk islam birliđi

7. Uluslararası Müslüman Topluluklarla Dayanışma Vakfı (MÜSDAV)

8. Türkiye maarif vakfi

هماهنگی ترکیه (تیکا)، «هلال احمر»^۱، «سازمان مدیریت بحران و بلایا»^۲ و بنیادها و انجمن‌ها فعال در عرصه دیپلماسی بشردوستانه می‌شوند. دستگاه‌های هموارساز فرهنگی، عمدتاً بر زبان و فرهنگ ترکی تمرکز دارند و شامل «سازمان بین‌المللی فرهنگ ترک»^۳، «مؤسسه یونس امره»^۴، «سازمان ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند»^۵، «سازمان رادیو و تلویزیون ترکیه»^۶، «آژانس خبری آناتولی»^۷ و بنیادها و انجمن‌هایی هستند که سعی در تقویت روابط فرهنگی با کشورهای ترک‌زبان و ارتقای تصویر ملی ترکیه در سراسر جهان دارند. در این بین «مرکز ارتباطات رسانه‌ای ریاست‌جمهوری» قرار دارد که به دلیل جایگاه بالا در افزایش هماهنگی بازیگران عرصه دیپلماسی عمومی می‌توان به‌عنوان دستگاه هموارساز در جهت همکاری بین‌بخشی دیپلماسی عمومی ترکیه از آن یاد کرد.

جدول شماره ۲. کنشگران اصلی درزمینه دیپلماسی دینی ترکیه

کنشگر	توضیحات	مهم‌ترین وظایف/ نوع اقدامات
سازمان دیانت ترکیه (متولی دیپلماسی دینی ترکیه)	سازمان دیانت ترکیه متولی رسیدگی به امور دینی و ارائه خدمات دینی در ترکیه است و اداره کل روابط خارجی ذیل این سازمان به شکل ویژه بر دیپلماسی دینی تمرکز دارد.	- سیاست‌گذاری عرصه دیپلماسی دینی - ارائه انواع خدمات دینی در خارج از کشور و سامان‌دهی آن - همکاری با نهادهای ذی‌ربط درزمینه امور دیپلماسی دینی - اعزام نیروی انسانی برای امور دینی - فعالیت در حوزه مطالعات دینی و برگزاری همایش‌های مرتبط با موضوعات اسلامی در عرصه بین‌المللی - ایجاد و مرمت زیرساخت‌ها و مراکز

1. Kızılay
2. Afet ve Acil Durum Yönetimi
3. TÜRKSOY
4. TRT
5. Anadolu Agency (AA)

مهم‌ترین وظایف/ نوع اقدامات	توضیحات	کشگر
دینی و مذهبی در خارج از کشور		
تربیت مبلغان دینی برای خارج از کشور که در مدارس امام خطیب و دانشکده‌های الهیات صورت می‌پذیرد.	وزارت آموزش ملی ترکیه مسئول رسیدگی به امور مربوط به آموزش در مدارس و دانشگاه‌های ترکیه است. با توجه به اینکه فعالیت‌های آموزشی-دینی در ترکیه به‌ویژه مدارس امام خطیب و دانشکده‌های الهیات ذیل این وزارتخانه هستند، از این حیث این نهاد نیز یکی از بازیگران عرصه دین محسوب می‌شود.	وزارت آموزش ملی ترکیه
بر این اساس که موضوعاتی همچون جذب دانشجویان بین‌المللی بر عهده سازمان آموزش عالی ترکیه است، حوزه آموزش مفاهیم دینی در عرصه دانشگاه به دانشجویان بین‌المللی نیز تحت نظر این سازمان قرار می‌گیرد و از این جنبه جایگاه بزرگی در زمینه آموزش دینی و مذهبی به مخاطبان خارجی دارد.	سازمان آموزش عالی ترکیه در سال ۱۹۸۱ ایجاد شد. بر اساس اصل ۱۳۱ و ۱۳۲ قانون اساسی، تمامی سیاست‌گذاری‌های مربوط به دانشگاه بر عهده این سازمان است (حکیم‌پور، ۱۳۹۷).	سازمان آموزش عالی ترکیه
- فعالیت‌های آموزشی و پرورشی مثل ایجاد خوابگاه برای دانشجویان و حمایت از تحصیل دانش‌آموزان و دانشجویان در سطوح مختلف - عرضه کارهای خیریه و فعالیت‌های بشردوستانه - ساخت و مرمت مساجد در اقصی نقاط جهان	بنیاد دیانت ترکیه با بهره‌گیری از کمک‌های مردمی و سازمان دیانت در جهت حمایت از خدمات دینی در سال ۱۹۷۵ میلادی تأسیس شد. این بنیاد دارای شخصیت حقوقی خصوصی است ولی از پرداخت مالیات معاف است (صبوری کزج، ۱۴۰۲). امروزه بنیاد دیانت در ۱۴۹ کشور جهان فعالیت دارد (گزارش عملکرد بنیاد دیانت ترکیه در سال ۲۰۲۲).	بنیاد دیانت ترکیه بنیادها و انجمن‌ها
در مدارس مربوط به بنیاد معارف ترکیه، علاوه بر تحصیل علم، زبان ترکی و آموزش‌های دینی و مذهبی نیز مورد اهتمام است.	بنیاد معارف ترکیه نهادی غیرانتفاعی است که در سال ۲۰۱۶ پس از کودتای نافرجام ۱۵ ژوئیه ۲۰۱۶ و به موجب قانون شماره ۶۷۲۱ ترکیه به‌منظور خدمات آموزشی در	بنیاد معارف ترکیه

مهم‌ترین وظایف/ نوع اقدامات	توضیحات	کشگر
	خارج از کشور - از مقطع پیش‌دبستانی تا آموزش عالی - ایجاد شد (گزارش عملکرد بنیاد معارف ترکیه در سال ۲۰۲۱).	
پاسخ به نیازهای دینی، اجتماعی و فرهنگی ترک‌های ساکن آلمان و مدیریت اماکن عبادی در این کشور	اتحادیه اسلامی ترکی یا همان دیتیب در سال ۱۹۸۴، در جهت انجام فعالیت‌های مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و ورزشی و هماهنگی فعالیت انجمن‌های وابسته به خود در آلمان، با رعایت قوانین این کشور ایجاد شد که ۱۳۵ انجمن ذیل این اتحادیه فعالیت داشت. امروزه تعداد این انجمن‌ها به ۹۶۰ مورد افزایش یافته است (سایت رسمی دیتیب). ^۱	اتحادیه اسلامی ترکی (دیتیب)
فعالیت‌های آموزشی، فرهنگی، خدمات مذهبی، خدمات خیریه و فعالیت‌های مرتبط با حقوق و جایگاه جوامع مسلمان	این بنیاد در آنکارا قرار دارد و در جهت پشتیبانی از برنامه‌های داخلی و خارجی سازمان دیانت تأسیس شده است. آغاز فعالیت این بنیاد ساخت مسجد توکیو ژاپن در سال ۱۹۹۷ بود که به‌مرور فعالیت خود را در خود ترکیه و همچنین سایر کشورها توسعه بخشید (حکیم‌پور، ۱۳۹۷). این بنیاد ماهیت غیردولتی و غیرانتفاعی دارد و از پرداخت مالیات معاف است. شایان توجه است که این بنیاد در سال ۲۰۰۳ تحت بنیاد خدمات مذهبی و اجتماعی فعالیت داشت و از سال ۲۰۱۷ میلادی با عنوان بنیاد همبستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان به کار خود ادامه داد (سایت رسمی موسداو) ^۲	بنیاد همبستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان

1. <https://www.ditib.de/>

2. <https://www.musdav.org.tr/Home/Page/3>

۴. روش پژوهش

رویکرد روش تحقیق این مقاله کیفی^۱ است. از منظر روش‌شناختی، همه پارادایم‌های غیراثباتی را می‌توان در قالب روش کیفی قرار داد (محمدپور، ۱۳۹۷: ۶۹). به‌طور دقیق‌تر، روش جمع‌آوری داده به‌صورت کتابخانه‌ای، اسنادی و مصاحبه با خبرگان بوده است. در واقع جمع‌آوری داده از طریق روش کتابخانه‌ای از منابع ترکی (زبان اصلی) و فارسی صورت پذیرفته و در همین راستا آثار علمی مرتبط با موضوع پژوهش و گزارش عملکرد سالانه نهادهای ذی‌ربط از جمله سازمان دیانت ترکیه، وزارت آموزش ملی، بنیادها و انجمن‌های فعال حوزه دین نیز مورد بررسی قرار گرفته است. مصاحبه صورت‌گرفته به دو طریق مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته^۲ و مصاحبه ساخت‌نیافته^۳ با خبرگان است. برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش (چیستی اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه)، با ده نفر از متخصصان حوزه مطالعات ترکیه‌شناسی، حوزه دیپلماسی دینی و حوزه بین‌الملل که در زمینه موضوع مزبور آگاهی و دانش دارند، مصاحبه انجام شده است. در جدول شماره ۳ مشخصات مصاحبه‌شونده‌ها (جنسیت، تحصیلات و تخصص) بیان شده است.

جدول شماره ۳. مشخصات مصاحبه‌شونده‌ها

مصاحبه‌شونده	جنسیت	تحصیلات	تخصص
مصاحبه‌شونده شماره ۱	مرد	دکتری تاریخ	مطالعات تاریخ ترکیه و تاریخ عثمانی
مصاحبه‌شونده شماره ۲	مرد	دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات	مطالعات رسانه کشور ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۳	مرد	دانشجوی کارشناسی‌ارشد علوم سیاسی	مطالعات سیاسی ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۴	مرد	کارشناسی‌ارشد علوم سیاسی	مطالعات فرهنگی ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۵	مرد	دکتری تاریخ	مطالعات تاریخ عثمانی و تاریخ ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۶	مرد	کارشناسی‌ارشد الهیات	مطالعات حوزه دینی ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۷	مرد	دکتری علوم سیاسی	مطالعات فرهنگی کشور ترکیه

1. Qualitative Methodology
2. Semi-Structured
3. Unstructured

مصاحبه‌شونده	جنسیت	تحصیلات	تخصص
مصاحبه‌شونده شماره ۸	مرد	دکتری علوم سیاسی	مطالعات حوزه دینی و مذهبی ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۹	مرد	دکتری علوم سیاسی	مطالعات حوزه جامعه‌شناسی سیاسی ترکیه
مصاحبه‌شونده شماره ۱۰	مرد	دکتری الهیات	مطالعات فرهنگی و دینی ترکیه

پس از جمع‌آوری داده برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش، با روش تحلیل مضمون اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه مورد واکاوی قرار گرفته است. تحلیل مضمون، یک روش کیفی پرکاربرد و ابزار مؤثری برای شناسایی، بررسی و دستیابی به الگوهای نهفته در داده‌های کیفی به شمار می‌رود. این رویکرد فرایندی سیستماتیک و ساختاریافته برای پردازش داده‌های متنی است که اطلاعات پراکنده، متنوع و گاه ناهمگون را به مجموعه‌ای غنی، دقیق و تفصیلی تبدیل می‌کند و بدین ترتیب امکان تفسیر عمیق‌تر از محتوای مورد مطالعه را فراهم می‌آورد (Holloway & Todres, 2003: 347). به بیان دیگر، تحلیل مضمون تلاشی هدفمند برای استخراج، برجسته‌سازی و چشمگیر ساختن مضامین پنهان یا آشکار در یک متن است. این فرایند در سطوح مختلف ساختاری و معنایی متن صورت می‌پذیرد و به پژوهشگر کمک می‌کند تا روابط پیچیده بین عناصر داده‌ها را کشف کند (Attride-Stirling, 2001: 387). براون و کلارک (۲۰۰۶) تحلیل مضمون را روشی تعریف می‌کنند که حداقل داده‌ها را سازمان‌دهی و توصیف می‌کند، اما اغلب فراتر رفته و جنبه‌های مختلف موضوع تحقیق را تفسیر می‌کند. این روش به شش مرحله بازگشتی^۱ تقسیم می‌شود، به این معنا که پژوهشگر می‌تواند بین مراحل رفت و برگشت کند تا تحلیل دقیق‌تر شود. مراحل به شرح زیر است:

1. Recursive

جدول شماره ۴. مراحل تحلیل مضمون (Braun & Clarke, 2006)

مرحله	توصیف فرایند
آشنایی با داده‌ها ^۱	رونویسی داده‌ها (در صورت لزوم)، خواندن و بازخوانی مکرر داده‌ها و یادداشت‌برداری از ایده‌های اولیه. هدف، غوطه‌ور شدن در داده‌ها برای درک عمق و وسعت محتواست.
تولید کدهای اولیه ^۴	کدگذاری سیستماتیک ویژگی‌های جالب و معنادار داده‌ها در سراسر مجموعه داده‌ها و گردآوری داده‌های مرتبط با هر کد. کدها می‌توانند معنایی ^۲ یا پنهان ^۳ باشند.
جست‌وجو برای مضامین ^۵	گروه‌بندی کدها به مضامین بالقوه و گردآوری تمام داده‌های مرتبط با هر مضمون. این مرحله شامل سازمان‌دهی کدها به الگوهای گسترده‌تر است.
بررسی مضامین ^۷	چک کردن مضامین در دو سطح: تناسب با کدهای استخراج‌شده (سطح ۱) و با کل مجموعه داده‌ها (سطح ۲). تولید نقشه مضمونی ^۶ برای بررسی روابط.
تعریف و نام‌گذاری مضامین ^۸	تحلیل مداوم برای پالایش جزئیات هر مضمون، تعریف جوهره آن و انتخاب نام‌های واضح و توصیفی. هدف شکل دادن داستان کلی تحلیل است.
تولید گزارش ^۹	فرصت نهایی برای تحلیل. انتخاب مثال‌های زنده و قانع‌کننده از استخراج‌ها، تحلیل نهایی، ارتباط با پرسش تحقیق و ادبیات و تولید گزارش علمی.

۵. یافته‌های پژوهش

در این بخش، داده‌های کیفی حاصل از متن تحلیلی ارائه شده با استفاده از روش تحلیل مضمون به شیوه براون و کلارک بررسی شده است. این روش که می‌تواند استقرایی (از داده‌ها به مضامین) یا قیاسی (بر اساس نظریه‌های پیشین) باشد، در این تحلیل به صورت استقرایی اعمال شده است

1. Familiarizing Yourself with the Data
2. Semantic
3. Latent
4. Generating Initial Codes
5. Searching for Themes
6. Thematic Map
7. Reviewing Themes
8. Defining and Naming Themes
9. Producing the Report

تا اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه از دل داده‌ها استخراج شود. تحلیل به صورت دستی انجام شده و شامل مراحل زیر است. هر مرحله با جزئیات توصیف شده است و جداول مربوطه برای شفافیت ارائه می‌شود. این رویکرد تضمین‌کننده اعتبار^۱ و قابلیت اعتماد^۲ تحلیل است.

مرحله اول: آشنایی با داده‌ها

در این مرحله، متن داده‌ها چندین بار خوانده شد تا پژوهشگر با محتوای کلی، زبان، ساختار و الگوهای اولیه آشنا شود. داده‌ها شامل توصیف اهداف دیپلماسی دینی ترکیه با تمرکز بر میراث عثمانی، بازسازی تصویر اسلامی، مدل اسلام مدرن ترکی و مدیریت دیاسپوراست. این مرحله پایه‌ای را برای کدگذاری فراهم کرد.

مرحله دوم: تولید کدهای اولیه

داده‌ها به صورت خطبه‌خط کدگذاری شدند تا ویژگی‌های معنادار شناسایی شوند. ۲۳ کد اولیه تولید شد که بر اساس تکرار و اهمیت معنایی انتخاب شدند. این کدها برچسب‌های توصیفی هستند و کل داده‌ها را پوشش می‌دهند. جدول زیر کدهای اولیه را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۵. تولید کدهای اولیه تحلیل مضمون

شماره	کد اولیه	تعداد تکرار	نقل قول نمونه از مصاحبه
۱	میراث عثمانی	۲	«ترکیه میراث‌دار اصلی امپراتوری عثمانی است.»
۲	دیپلماسی تاریخی در بالکان	۱	«کشورهای منطقه بالکان بیشتر مورد نظر دیپلماسی تاریخی ترکیه هستند.»
۳	توجه به فرهنگ اسلامی در دوران عثمانی	۳	«عثمانی‌ها داعیه‌دار خلافت اسلامی بودند.»
۴	مرمت آثار تاریخی	۲	«مرمت و بازسازی آثار تاریخی مربوط به دوران عثمانی مورد توجه دولت حزب عدالت و توسعه قرار دارد.»
۵	بازسازی اماکن دینی	۳	«بازسازی مسجد تیران ادهم بیگ در آلبانی و مسجد فرهادیه

1. Credibility

2. Dependability

شماره	کد اولیه	تعداد تکرار	نقل قول نمونه از مصاحبه
			در بوسنی نمونه فعالیت‌های عرصه دیپلماسی دینی ترکیه در حوزه بازسازی ابنیه تاریخی و دینی است.»
۶	فروپاشی عثمانی و ظهور لائیسیته	۲	«پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی و روی کار آمدن دولت لائیک ترکیه در دوران جمهوریت، اندیشه لائیسیته جایگزین تفکر سنتی و دینی شد.»
۷	تغییر نگاه مسلمانان	۱	«پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی که خود را داعیه‌دار خلافت اسلامی می‌دانست و شروع تاریخ ترکیه نوین، نگاه مسلمانان جهان به این کشور تغییر کرد و دیگر نگاه خلافت را به دربار ترکیه نداشتند. جایگاه دینی این کشور نیز در اذهان و افکار مسلمانان کاهش پیدا کرد.»
۸	بازسازی تصویر اسلامی	۵	«دولت اردوغان تلاش دارد تصویر اسلامی ترکیه را بازسازی کرده و برای ترکیه مشروعیت‌آفرینی دینی تولید کند.»
۹	اقدامات مشروعیت‌زا	۲	«ساخت مساجد در کشورهای مختلف و کمک‌های بشردوستانه از جمله اقدامات دولت ترکیه برای افزایش اعتبار و مشروعیت دینی خود است.»
۱۰	حضور در مجامع اسلامی	۳	«در دوران حزب عدالت و توسعه و با پررنگ شدن جایگاه سازمان دیانت در امورات بین‌الملل، حضور نهادهای دینی ترکیه در مجامع و رویدادهای جهان اسلام بیش از پیش شده است.»
۱۱	دین به‌مثابه قدرت نرم در ترکیه	۵	«یکی از منابع مهم قدرت نرم، فرهنگ و دین است و ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه تمام تلاش خود را انجام می‌دهد تا از این ظرفیت همچون ابزاری در جهت توسعه قدرت نرم استفاده کند.»
۱۲	فاصله از لائیسیته آتاتورکی	۲	«ترکیه به‌مرور سعی کرد از رویکرد تند لائیسیته آتاتورکی فاصله بگیرد.»
۱۳	اسلام مدرن ترکی	۶	«ارائه اسلام مدرن ترکی (ترکیب فرهنگ اسلامی با مدرنیته)

شماره	کد اولیه	تعداد تکرار	نقل قول نمونه از مصاحبه
			که ریشه در دهه ۱۹۸۰ میلادی و مفهوم سنتز ترک - اسلام دارد، راهبردی برای ترکیب اندیشه ملی و دینی در ترکیه به منظور تحقق کارکردهای اجتماعی نهاد دین در جامعه است. این موضوع در دوران حزب عدالت و توسعه نیز به شکل جدی پیش رفت.»
۱۴	تقاطع غرب و شرق	۲	«ترکیه در تقاطع غرب و شرق قرار گرفته و از این رو هم فرهنگ اسلامی و هم فرهنگ غربی در آن بروز و ظهور جدی دارد.»
۱۵	نظریه عمق راهبردی داووداغلو	۱	«کشورهای پل مانند ترکیه منبعی جدی برای گشایش‌های تمدنی جدید هستند، یعنی هم از ظرفیت‌های تمدنی شرقی و هم از ظرفیت‌های تمدنی غربی برخوردارند، این در حالی است که در ابتدای دوران جمهوریت، از بعد شرقی، اسلامی و خاورمیانه‌ای آن صرف نظر می‌شد. از نظر داووداغلو، ترکیه باید با اهتمام به مؤلفه‌های هویتی و فرهنگی شرقی و اسلامی خود، از آن‌ها در جهت تحقق منافع ملی استفاده کند.»
۱۶	آشتی اسلام و مدرنیته	۲	«ترکیه مدعی است که در میان کشورهای اسلامی پیش‌گام آشتی اسلام و مدرنیته است و هر دو را در چهارچوب خاص خود به جهانیان ارائه می‌دهد.»
۱۷	دوری از سلفی‌گری	۱	«ترکیه به دلیل رویکرد مدرن و امروزین به دین، از رویکردهای تند و سلفی اسلامی دوری می‌جوید و این موضوع را همچون ظرفیتی برای بازنمایی خود در عرصه جهانی می‌داند.»
۱۸	حفظ هویت دیاسپورا	۲	«حفظ هویت دیاسپورای ترک همواره مورد تأکید سیاست‌گذاران ترکیه بوده است و در این زمینه اقداماتی از جمله نهادسازی، برگزاری برنامه‌های فرهنگی و آموزشی و تولید محتوا انجام می‌دهد.»
۱۹	فعالیت‌های دینی خارج از	۱	«بخش مهمی از فعالیت‌های دینی و تبلیغی خارج از ترکیه،

شماره	کد اولیه	تعداد تکرار	نقل قول نمونه از مصاحبه
	کشور با تأکید بر دیاسپورای ترک		معطوف بر دیاسپورای ترک است و حفظ هویت دینی آن‌ها اهمیت بالایی برای دولت ترکیه دارد، زیرا دین یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویتی ترک‌ها در خارج از کشور است.»
۲۰	تمرکز روی آلمان	۲	«عمده دیاسپورای ترک در کشور آلمان حضور دارند و به همین دلیل تمرکز دیپلماسی دینی ترکیه در اروپا بر کشور آلمان است.»
۲۱	چالش با آلمان در زمینه دیپلماسی دینی	۱	«چالش‌های جدی میان دولت‌های ترکیه و آلمان در زمینه فعالیت‌های دینی مسلمانان ترک ایجاد شده است. دولت آلمان در پی کاهش روابط دینی دیاسپورای ترک با ترکیه است. از سوی دیگر دولت ترکیه به دنبال تقویت حضور فرهنگی خود در این کشور، از طریق دین و دیپلماسی دینی است.»
۲۲	سازمان‌های مسئول امور دیپلماسی دینی در آلمان	۲	«در میان نهادهای فعال در حوزه دیپلماسی دینی ترکیه، سازمان دیانت ترکیه و دیتیب بیشترین فعالیت را در زمینه دیپلماسی امور دینی در آلمان صورت می‌دهند.»
۲۳	تهدید ادغام و هضم فرهنگی ترک‌های خارج از کشور	۳	«کم‌رنگ شدن ابعاد هویتی از جمله مؤلفه‌های دینی در میان دیاسپورای ترک تهدید بزرگی برای دولت ترکیه است، زیرا این موضوع منجر به انقطاع دیاسپورا از جامعه ترکیه می‌شود و این ظرفیت از بین می‌رود.»

مرحله سوم: جست‌وجو برای مضامین

کدهای اولیه به دسته‌های میانی^۱ گروه‌بندی شدند تا الگوهای گسترده‌تر شکل بگیرند. ۲۳ کد به ۱۰ دسته میانی کاهش یافتند. جدول زیر این دسته‌ها را نشان می‌دهد:

1. Sub-Themes

جدول شماره ۶. جست‌وجو برای مضامین

کدهای اولیه مرتبط	دسته میانی
میراث عثمانی (۱)، دیپلماسی تاریخی در بالکان (۲)، توجه به فرهنگ اسلامی در دوران عثمانی (۳)	۱. میراث تاریخی عثمانی
مرمت آثار تاریخی (۴)، بازسازی اماکن دینی (۵)	۲. بازسازی آثار عثمانی
فروپاشی عثمانی و ظهور لائیسیتته (۶)، تغییر نگاه مسلمانان (۷)	۳. تأثیرات منفی لائیسیتته بر افکار عمومی مسلمانان جهان
بازسازی تصویر اسلامی (۸)، اقدامات مشروعیت‌زا (۹)، حضور در مجامع اسلامی (۱۰)	۴. اقدامات مشروعیت‌زای دینی
دین به مثابه قدرت نرم در ترکیه (۱۱)	۵. دین به مثابه منبع قدرت نرم در ترکیه
فاصله از لائیسیتته آتاتورکی (۱۲)، اسلام مدرن ترکی (۱۳)، آشتی اسلام و مدرنیته (۱۶)	۶. ترکیب اسلام و مدرنیته
تقاطع غرب و شرق (۱۴)، نظریه عمق راهبردی داووداغلو (۱۵)	۷. موقعیت استراتژیک ترکیه (پل تمدنی شرق و غرب)
دوری از سلفی‌گری (۱۷)	۸. پرهیز از افراط‌گرایی
حفظ هویت دیاسپورا (۱۸)، فعالیت‌های دینی خارج از کشور با تأکید بر دیاسپورای ترک (۱۹)، تهدید ادغام و هضم فرهنگی ترک‌های خارج از کشور (۲۳)	۹. حفظ هویت دیاسپورا
تمرکز روی آلمان (۲۰)، چالش با آلمان در زمینه دیپلماسی دینی (۲۱)، سازمان‌های مسئول امور دیپلماسی دینی در آلمان (۲۲)	۱۰. مدیریت دیاسپورا در آلمان

مرحله چهارم: بررسی مضامین

دسته‌های میانی در دو سطح بررسی شدند: تناسب با کدهای اولیه (همه کدها پوشش داده شدند) و هم‌خوانی با کل داده‌ها (مضامین ساختار کلی متن را بازتاب می‌دهند). هیچ تغییری اعمال نشد، اما تمرکز بر وضوح معنایی افزایش یافت. این مرحله اطمینان از اعتبار تحلیل را فراهم کرد.

مرحله پنجم: تعریف و نام‌گذاری مضامین

چهار مضمون نهایی از ادغام دسته‌های میانی استخراج شد. هر مضمون جوهره‌ای منحصر به فرد دارد و به پرسش تحقیق (اهداف دیپلماسی دینی ترکیه) مرتبط است. جدول زیر مضامین را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۷. تعریف و نام‌گذاری مضامین

مضامین اصلی و نهایی	کدهای میانی
۱. احیای قدرت نرم منطقه‌ای از طریق میراث عثمانی (تمرکز بر بالکان)	میراث تاریخی عثمانی، بازسازی آثار عثمانی
۲. بازسازی مشروعیت دینی و احیای جایگاه در جهان اسلام	آثار منفی لائسیته بر افکار عمومی مسلمانان جهان، اقدامات مشروعیت‌زای دینی
۳. ارائه الگوی «اسلام مدرن ترکی» به‌عنوان منبع قدرت نرم جهانی	دین به‌مثابه منبع قدرت نرم در ترکیه، ترکیب اسلام و مدرنیته، موقعیت استراتژیک ترکیه (پل تمدنی شرق و غرب)، پرهیز از افراط‌گرایی
۴. صیانت از هویت دینی و فرهنگی دیاسپورای ترک و مدیریت آن	حفظ هویت دیاسپورا، مدیریت دیاسپورا در آلمان

مرحله ششم: تولید گزارش

گزارش زیر یافته‌های تحلیل را به‌صورت روایی ارائه می‌دهد و هر مضمون را با نقل‌قول‌های داده‌ها پشتیبانی می‌کند. این گزارش اهداف سیاستی دیپلماسی دینی ترکیه را بر اساس چهار مضمون برجسته می‌سازد:

۱. هدف منطقه‌ای؛ استفاده ابزاری از میراث عثمانی (دیپلماسی تاریخی - دینی): این هدف بر استفاده از حافظه تاریخی و تمدنی مشترک در حوزه امپراتوری عثمانی، به‌ویژه در منطقه بالکان، متمرکز است. فعالیت‌هایی چون مرمت و بازسازی مساجد و آثار تاریخی عثمانی (مانند مسجد فرهادیه یا مسجد سلطان‌مراد) ابزارهای اصلی برای تبدیل نفوذ جغرافیایی گذشته به اتحاد فرهنگی و سیاسی فعلی هستند. این سیاست تلاش می‌کند مظاهر اسلامی میراث عثمانی را برجسته کرده و قدرت نرم ترکیه را در این مناطق افزایش دهد.

۲. هدف هویتی؛ جهان اسلام، بازسازی وجهه اسلامی و کسب مشروعیت دینی: پس از دوران سکولاریسم افراطی، هدف ترکیه این است که تصویر خود را در جایگاه یک کشور اسلامی

محوری در جهان ترمیم کند. این بازسازی وجهه به‌منظور کسب مشروعیت دینی و احیای جایگاه ازدست‌رفته میان مسلمانان جهان صورت می‌گیرد. اقدامات کلیدی شامل ساخت مساجد در سراسر جهان (مانند مسجد تیرانا)، کمک‌های بشردوستانه و خیریه و حضور پررنگ در مجامع اسلامی است.

۳. هدف فکری؛ الگوسازی، ارائه «اسلام مدرن ترکی»: این هدف به‌دنبال معرفی یک الگوی فکری - فرهنگی است که از تندرروی‌های لائیک دوری کرده و درعین‌حال از رویکردهای افراطی و سلفی نیز پرهیز می‌کند. اسلام مدرن ترکی مدلی است که تلفیق فرهنگ اسلامی با مدرنیته را ترویج می‌کند، بر نهاد خانواده و اخلاق تأکید دارد و تلاش می‌کند به‌عنوان یک الگوی سازگار با اصول جامعه جهانی، مورد پذیرش غرب و همچنین کشورهای مسلمان قرار گیرد؛ بدین ترتیب، ترکیه به‌عنوان یک «کشور پل» معرفی می‌شود.

۴. هدف دیاسپورایی؛ مدیریت و حفظ هویت دینی ترک‌های خارج از کشور: تمرکز این هدف بر حفظ هویت دینی و ترکی جمعیت‌های مهاجر ترک (دیاسپورا)، به‌ویژه در کشورهایمانند آلمان است. دولت ترکیه از طریق نهادهای رسمی چون دیانت و سازمان‌های غیردولتی مانند دیتیب و همچنین فعالیت‌های مساجد و آموزشی، تلاش می‌کند کنترل فکری و فرهنگی دیاسپورا را حفظ کرده و از «هضم شدن» هویت آن‌ها در فرهنگ میزبان جلوگیری کند. این فعالیت‌ها اقدامی حیاتی برای جلوگیری از تهدیدی بزرگ قلمداد می‌شود.

نتیجه‌گیری

ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه (از سال ۲۰۰۲ تاکنون)، اهمیت بسیار بالایی به قدرت نرم خود داده است. یکی از راهبردهای اساسی این کشور برای استفاده از ظرفیت‌های بالقوه قدرت نرم جهت بالفعل شدن آن، استفاده از دیپلماسی دینی است که حاکی از تغییر رویکرد این کشور

در زمینه سیاست خارجی است. به بیان دیگر، ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه تمام تلاش خود را دارد تا از ظرفیت‌های دینی و مذهبی همچون ارزش مشترکی در کشورهای جهان اسلام، در جهت تأمین منافع ملی استفاده کند، این در حالی است که پیش از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، عمدتاً نسبت به این ظرفیت توجه کافی و زیادی صورت نمی‌گرفت. گفتنی است توجه به نقش دین در دیپلماسی از اواخر قرن بیستم در ترکیه آغاز شد، اما این موضوع در دوران حزب عدالت و توسعه به شکل جدی و قاعده‌مند مورد توجه قرار گرفت.

همان‌گونه که گفته شد، مسئولیت اصلی امور دینی و مذهبی ترکیه در خارج از کشور بر عهده سازمان دیانت است و سایر دستگاه‌ها و بازیگران اعم از وزارت آموزش ملی، سازمان آموزش عالی ترکیه و بنیادها و انجمن‌هایی از جمله دیانت ترکیه، اتحادیه اسلامی ترکی (دیتیب)، بنیاد همبستگی با جوامع بین‌المللی مسلمان و بنیاد معارف ترکیه در کنار سازمان دیانت، در حوزه دیپلماسی دینی نقش‌آفرینی دارند. مهم‌ترین ویژگی ساختاری در سیاست‌گذاری حوزه دین در ترکیه، تمرکز مدیریتی با محوریت سازمان دیانت ترکیه است و از جمله مهم‌ترین جوانب مثبت این موضوع، شفافیت بالا، انسجام عملکردی و عدم موازی‌کاری در فرایند اداره حوزه دین در کشور است. همچنین در فعالیت‌های بین‌المللی حوزه دینی و مذهبی نیز تمرکز ساختاری و نقش‌آفرینی همه‌دستگاه‌ها و بازیگران ذیل سازمان دیانت قابل ملاحظه است. علاوه بر این، نهادهای غیردولتی (بنیادها و انجمن‌ها) فعالیت گسترده و نقش پررنگی در دیپلماسی دینی ترکیه دارند.

یکی از ویژگی‌های برجسته و مورد توجه در حوزه دیپلماسی دینی ترکیه، رویکرد چندبعدی و فعالیت دستگاه‌های هموارسازی است که بستر را برای انواع فعالیت در زمینه‌های دیپلماسی فرهنگی و دیپلماسی دینی ترکیه فراهم می‌کند. منظور از رویکرد چندبعدی این است که فعالیت‌های برون‌مرزی دینی ترکیه در کنار سایر اشکال دیپلماسی عمومی قرار دارد و به شکل اقدامات تبلیغی صرف در یک کشور نیست و با سایر اقدامات فرهنگی و اجتماعی همراه است.

هرچند دستگاه‌های هموارساز، فعالیت مستقیم، جدی و گسترده‌ای در دیپلماسی دینی ندارند، اما شرایط را برای فعالیت مثمرتر دستگاه‌ها و بازیگران دیپلماسی دینی مهیا می‌کنند. در میان دستگاه‌های هموارساز فعالیت‌های بشردوستانه و خیریه بسیار قابل توجه بوده و نتایج درخشانی برای ایجاد تصویر مثبت از ترکیه و اعتمادآفرینی به این کشور داشته است. فعالیت‌های بشردوستانه و خیریه در ترکیه عمدتاً توسط آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه (تیکا)، بنیاد دیانت، هلال‌احمر و سازمان مدیریت بحران و بلایا صورت می‌گیرد. فعالیت‌های گسترده و پررنگ بشردوستانه و خیریه ترکیه، چهره‌ای یاری‌بخش از این کشور به جهانیان ارائه می‌دهد و همچنین موجب کاهش حساسیت فعالیت‌های دیپلماسی فرهنگی آن شده است و در میان مردم کشورها حس اطمینان‌بخشی به ترکیه ایجاد می‌کند.

اهداف سیاست ترکیه در دیپلماسی دینی شامل بهره‌گیری از دیپلماسی تاریخی در حوزه تمدن عثمانی، بازسازی تصویر اسلامی و کسب مشروعیت دینی، ارائه اسلام مدرن ترکی و حفظ هویت دینی دیاسپورای ترک است. عمده این اهداف براساس مخاطب‌شناسی صورت گرفته است؛ برای مثال در مواجهه با جامعه غربی، اسلام مدرن ترکی بیشتر مورد تأکید است که حساسیت کمتری برای کشورهای غربی دارد، اما درعین حال در قبال کشورهای بالکان تاریخ مشترک عثمانی مبنای دیپلماسی دینی قرار می‌گیرد. همچنین در ارتباط با سایر کشورهای اسلامی نیز ترکیه سعی دارد تصویر اسلامی خود را بازسازی کند، در برابر دیاسپورای ترک نیز همواره به دنبال حفظ هویت دینی و مدیریت آن‌هاست؛ بنابراین می‌توان گفت درزمینه دیپلماسی دینی نه تنها راهبرد واحدی ندارد بلکه برای هر گونه‌ای از مخاطبان، راهبرد و برنامه متناسب را اتخاذ می‌کند که ازیک سو کمترین هزینه و ازسوی دیگر بیشترین آورده سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را داشته باشد.

بدین ترتیب جایگاه دین در سیاست خارجی ترکیه عمدتاً مبتنی بر توسعه قدرت نرم است. به

بیان دیگر پس از روی کار آمدن دولت اسلام‌گرای عدالت و توسعه، این حزب از یک‌سو از ظرفیت دین برای پاسخ‌گویی به مسائل داخلی و مقابله با گفتمان رقیب استفاده کرد. از سوی دیگر، دولت به شکل بهینه‌ای برای توسعه قدرت نرم و تحقق منافع سیاسی و اقتصادی کشور از ظرفیت دین استفاده کرد. در واقع، دیپلماسی دینی به‌عنوان راهبردی برای پیشبرد اهداف دولت در جهت بسط قدرت نرم است. این رویکرد در تقابل با رویکرد ایدئولوژیک به جایگاه دین در سیاست خارجی قرار دارد.

فهرست منابع

- استوار، مجید؛ مرادی، سیدمهدی؛ استوار، مجتبی (۱۳۹۹). «نقش قدرت نمادین در روابط خارجی ترکیه و آسیای مرکزی»، *دوفصلنامه علمی مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، دوره سوم، شماره ۱ (پیاپی ۵)، بهار و تابستان، صص ۲۳۸-۲۱۷.
- اقبال، اسماعیل (۱۳۹۳). «تحلیل مؤلفه‌های قدرت نرم ترکیه (۲۰۱۲-۲۰۰۲)»، *نشریه مطالعات قدرت نرم*، سال چهارم، شماره ۱۱، پاییز و زمستان، صص ۴۸-۲۹.
- چاکرابورتی، کیشور (۱۳۹۹). *واژه‌نامه توصیفی دیپلماسی فرهنگی* (ترجمه آزاده مهرپویان و سمیه آزادی)، چاپ دوم. تهران: انتشارات مجد.
- حکیم‌پور، علی (۱۳۹۷). *نگاهی به ترکیه*. تهران: مؤسسه فرهنگی، هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی.
- داووداوغلو، احمد و دیگران (۱۳۹۶). *سیاست خارجی ترکیه: الگوها، اسناد و تفاسیر ۲۰۱۲-۲۰۰۱* (جلد اول، ترجمه ژاله عبدی). تهران: وزارت امور خارجه.
- ربیع‌نیا، بهمن؛ هرسیج، حسین؛ مسعودنیا، حسین (۱۳۹۷). «تجزیه و تحلیل قدرت نرم ترکیه در دوره غلبه اسلام‌گرایان»، *نشریه پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، دوره هشتم، شماره ۳ (پیاپی ۲۹)، پاییز، صص ۱۹۰-۱۵۹.
- شیخ‌الاسلامی، حسین؛ نوری، حامد (۱۳۹۶). *دیپلماسی عمومی* (جلد اول). تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- صادقیان، حسن؛ فدایی، ارسطو (۱۴۰۲). «واکاوی مکانیسم‌های قدرت نرم ترکیه (دوره حاکمیت حزب عدالت و توسعه)»، *فصلنامه دولت‌پژوهی*، سال نهم، شماره ۳۶، پاییز و زمستان، صص ۱۷۱-۱۳۵.
- صبوری کزج، جواد (۱۴۰۲). «گزارش واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛ مطالعه موردی: سازمان دیانت ترکیه با محوریت سیاست‌گذاری متمرکز دینی»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف).
- فدایی دولت، غلامعباس؛ روان‌بد، امین؛ زارعی، غفار (۱۳۹۹). «برآورد روش‌های افزایش قدرت نرم در بازیگری ایران و ترکیه در سوریه و عراق»، *نشریه جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، سال سوم، دوره سوم، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، بهار و تابستان، صص ۷۲۳-۶۹۸.
- کالین، ابراهیم (۱۳۹۹). «سیاست خارجی و دیپلماسی عمومی ترکیه»، *د: دیپلماسی عمومی ترکیه* (ترجمه

- علیرضا دانش‌نیا). تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- گودرزی، مهناز؛ معبودی‌نژاد، فرشته (۱۳۹۵). «قدرت نرم ترکیه در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی»، نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دوره ۲۲، شماره ۹۳، بهار و تابستان، صص ۱۵۸-۱۲۳.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۷). ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. تهران: نشر لوگوس.
- نای، جوزف (۱۳۸۷). قدرت نرم (ترجمه سید محسن روحانی و مهدی ذوالفقاری). تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- نای، جوزف اس (۱۳۹۸). آینده قدرت (ترجمه احمد عزیزی). تهران: نشر نی.
- نوریان، زینب؛ گودرزی، مهناز (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی قدرت نرم ایران و ترکیه در جمهوری آذربایجان»، نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دوره بیست و هفتم، شماره ۱۱۶، پاییز و زمستان، صص ۱۶۴-۱۳۹.
- هورن، بریان جی؛ تومالین، باری (۱۴۰۰). ارتباطات میان‌فرهنگی: نظریه و کاربرد (ترجمه محمدحسین شعاعی). تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- Akgün, M.; Gündoğar, S. (2013). *TESEV Dış Politika Programı Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2013*. İstanbul: TESEV.
- Attride-Stirling, Jennifer (2001). "Thematic networks: an analytic tool for qualitative research", *Qualitative Research*, 1 (3), pp. 385-405. <https://doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Braun, Virginia; Clarke, Victoria (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), pp. 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Cavaliero, E.R. (1986). "Cultural Diplomacy: The Diplomacy of Influence", *The Round Table*.
- Davutoğlu, Ahmet (2008). "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, Vol. 10, No. 1, pp. 77-96.
- Göksu, O. (2023). "21. Yüzyılda Türkiye'nin Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Gücü: Yapısı, Araçları ve Mesajları", *Erciyes İletişim Dergisi*, 10 (2), pp. 845-870. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.1273435>
- Holloway, I.; Todres, L. (2003). "The status of method: flexibility, consistency and coherence", *Qualitative Research*, 3 (3), pp. 345-357.
- Turan, Y.; Karafil, H. (2017). "Türk dış politikasında yumuşak güç unsuru ve T.C. başbakanlık kamu diplomasisi koordinatörlüğü örneği", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, pp. 17-32.
- Warlick, Jordan (2016). "The Public Diplomacy of Emerging Powers, Part I: The Case of Turkey", *CPD Perspectives on Public Diplomacy*, Paper 1, Los Angeles: Figueroa Press.